

УДК(477)343.3/7:351.746.1 "14/17"

Ю.В. НІКІТІН, канд. юрид. наук, доц., Національна академія управління

ЗАРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ключові слова: зародження козацтва, вплив, внутрішня безпека України

Період другої половини XIV - першої половини XVII століть для розвитку системно утворюючих механізмів і правових засад внутрішньої безпеки українського суспільства були досить важкими. Цьому сприяли ті обставини, що в цей період у Західній і Східній Європі іде активний процес утворення національних держав, що зумовлює подальший соціально-економічний розвиток кожної країни, розміщення в них класових сил, а також зародження відповідних владних структур і заходів по забезпеченню своєї безпеки. В ці часи на землях, які раніше входили до складу Давньоруської держави, під впливом цих змін також з'являються соціально-економічні й політичні умови для їх об'єднання і гармонізації спільних заходів подальшого розвитку, а також усвідомлення значущості і створення власної системи безпеки.

Так, наприкінці XIII - на початку XIV ст. на території Південно-Західної Русі під егідою галицько-волинських князів, які хоча формально і визнали свою залежність від Золотої Орди, здійснювався активний супровід на відстоювання підвладних їм територій від загарбницьких зазіхань з боку Польщі, Литви та Угорщини. Врегулювання правових стосунків між Польсько-Литовськими князями і Київською Руссю здійснювалось завдяки литовсько-руським соймам (1401, 1413, 1446, 1566 рр.), що безперечно певною мірою вплинуло на розвиток права в Київській Русі. Союми знайшли своє відображення

в кодексі шляхетського права «Литовському статуті».

В Північно-Східній частині Русі починає формуватися Російська централізована держава, яка була утворена під егідою Московського великого князівства, що зумовило також визначення зовнішніх відносин. Об'єднання навколо Москви, основної (великоруської) території супроводжувалося реорганізацією старого адміністративно-господарського апарату колишніх удільних князівств, створенням централізованої державної системи управління, кодифікацією загальноросійського феодального права (Судебник 1497 р.), військовими та фінансовими реформами [1, с.272-273, 276]. Такі значні кроки дали змогу у 80-х роках XV ст. Івану III визначити напрямок зовнішньої політики Росії і його особистий, як «государя всея Руси». Він проголосив своєю «отчиною» «всю Руську землю», всі російські а також українські й білоруські землі, що перебували на той час під владою Великого князівства Литовського [2, с.66].

В цей же період південні українські землі весь час перебували під впливом загарбницької централізованої політики золотоординських ханів (розпад Золотої Орди розпочався з середини XIV ст. після смерті хана Джанибека у 1357 р.). З цього періоду Золота Орда, ослаблена внутрішніми суперечками, розпалася на окремі орди. Цим скористалися кримські татари, які утворили свою державу на чолі з династією ханів Гіреїв (1428 р.). І вже починаючи з першої половини XV ст. на південні українські землі насунулась нова загроза її незалежності. Татарська правляча верхівка, користуючись неспроможністю українських князів захистити себе, селян, ремісників і свої землі від пограбувань і знущань, здійснила походи на Київщину, Волинь, Холмські та Бельські землі, дійшовши до Вісли. У 1502, 1508 і 1509 роках татари сплюндрували Поділля і Галичину, а в 1508, 1512 і 1517 роках – Волинь, у 1524 р. розорили Львівську і Подільську землі, в 1534 і 1549 роках знову пограбували Волинь.

Але, не зважаючи на пагубність загарбницької політики інших держав по відношенню до України, в її суспільстві починає зароджуватись національна свідомість, яка поступово набуваючи сили в надрах українського суспільства, проявилася у боротьбі за незалежність. І такою опозиційною силою стає українське козацтво.

Юристи і історики досить всебічно досліджували козацтво та його вплив на формування Української державності. Ця проблема знайшла своє відображення в працях Д.І. Багалея, В.О. Голобуцького, І. Грозовського, О. Гуржія, Д.І. Дорошенко, А.І. Ригельмана, А.А. Скаль, А.П. Ткача та інших. Однак комплексного дослідження впливу козацтва на становлення і розвиток внутрішньої безпеки людини, суспільства в українській юридичній доктрині відсутні, що і зумовлює необхідність ґрунтовного його дослідження. Тому метою статті є визначення ролі та місця козацтва і «козацького права» у становленні внутрішньої безпеки України. Новизна роботи полягає у встановленні взаємозв'язку між системою забезпечення безпеки козацтвом та сучасною системою внутрішньої безпеки суспільства.

Слово «козак» тюркського походження, вперше зафіксоване у половецькому словнику 1303 р., а в 1492 р., за визначенням істориків, з'явилося в Україні. У намаганні пояснити, звідки взялися козаки й хто вони такі, від якого імені походять, сперечались відомі історики, соціологи, юристи всього світу. Так, польсько-литовські хроністи дотримуються різних поглядів, зокрема, Матвій Стрийковський вважає, що козак походить від стародавнього «козака», що боровся з татарами; Павло Пясецький, Веспасіян Коховський – що козак від слова «коза» бо були такі ж жваві, як кози; Григорій Гробянка вважав, що ця назва походить від хозар; Петро Симоновський виходить з того, що на Кавказі була область Гірканія, – це батьківщина козаків, бо «hircus» по латині означає «козел», отже звідси і походять козаки. Француз Боплан (автор відомого «Опису

України» (1640 р.) і український літописець Самійло Величко вважали козаків за місцевий, тубільний стан – сарматами або козаками. Д. Бантиш-Каменський, автор «Історії Малої Росії» (1822 р.) вважає, що козаки вийшли із черкасів або черкесів, що переселилися з Кавказу на Надніпрянщину. Російські вчені М. Владимирський-Буданов і Любавський вважали, що козаки походять від тюркської колонізації українських степів за князівських часів. В свою чергу А. Польський та Ал. Яблонський - що козаки повстали з нащадків татар, і їх київські князі XV ст. Олелько і Симеон оселилися на південнім пограниччі.

Дещо протилежної точки зору дотримуються; П. Куліш, яку він висловив в працях «Першим періоді козацтва аж до ворогування з ляхами» (1868 р.), та «Історії возєдиненія Руси» (1873 р.), В. Антонович (1863 р.) - в «Изслѣдование о казачествѣ по актамъ 1500 по 1648 годъ» та М. Грушевський – в «Історія України Руси» (1909 р.). На їх погляд козаччина – це органічне явище українського життя [3, с.77-121; 4, с.144-151], зародилась і розвивалась як результат особливих умов українського етносу XV-XVI ст. на степовому пограниччі, в умовах захисту своїх земель від татарсько-кримських набігів (захисту своєї незалежності). Ми не ставимо за мету дослідження цього явища, бо воно виходить за межі цієї роботи, але, на нашу думку, остання точка зору найбільш вірогідне пояснення цього слова.

Козаки були органічним результатом невинної боротьби з хижацьким степом, боротьби осілого хліборобського народу з кочовим грабіжницьким населенням степової частини України. Козаччина поєднала в собі декілька взаємообумовлених основ захисту соціальних прав людини:

- по-перше, протидія селян, міщан, міського населення від «домінальної власті», яка не ставала на захист «бодай в теорії» «горожанських прав і силкуєть ся реагувати всіми приступними йому способами проти визиску й надужить зі сторони державців»

[5, с.269];

- по-друге, попередження загроз від литовських, польських і українських феодалів, що намагалися поневолити люд, для свого збагачення;

- по-третє, попередження загроз з боку татар і турків, які грабували, гвалтували, вбивали, забирали в полон (рабство).

Існування серед невинних загроз, щоденної зустрічі з ворогом, врегулювання відносин між куренями і старшинами, а також місцевим населенням змусило козаків розробити і впровадити в життя правові норми існування. Виникло навіть таке поняття, як «козацьке право». Воно ґрунтувалося на звичаєвому праві та вже відомих на той час нормах, яких дотримувались князі з «Руського права», Статуту Великого князівства Литовського 1529 р., Статуту 1588 р. тощо [6, с.118; 7, с.26-27].

Також треба відзначити, що захоплення українських земель Польщею сприяло тому, що в XV-XVI ст. на значній частині України була поширена польська політика, господарська і правова системи. Вони були введені на підставі Польської Королівської постанови 1569 р. (Литовського статуту «Люблінська унія») і діяли у Галицькому, Волинському, Браславському і Київському воєводствах. Всі справи, що виникали в цих воєводствах, розглядав Судовий орган – особний трибунал. Такий порядок в деякій мірі сприяв стабілізації внутрішньополітичної ситуації, але загальмував на певний період як правотворчу, так і правозастосовчу діяльність вітчизняного права. В той же час безпека людини, громади, її майна і взагалі всієї території України велась не досить плідно і цілеспрямовано, на що вказує М. Грушевський: «...великі пограничні простори, повні елементів безправних і протиуправних, де як раз найбільше треба було нагляду й власти» [8, с.341]. Це свідчить про те, що в межах держави не було надійного правопорядку і не застосовувався належним чином правовий вплив із боку влади (князів) до правопорушників. Українські князі настіль-

ки були розділені міжособницькими сварками та ідеями свого «виживання», що не спромоглися забезпечити надійну і стабільну безпеку людей і суспільства від правопорушень, як у своїх воєводствах, так і в цілому в державі [9, с.43].

Така ситуація сприяла появі козацтва, яке стало домінуючою і найбільш владною структурою в суспільстві, що взяла на себе відповідальність за розробку відповідних інституцій з правом застосування в суспільстві адміністративно-розпорядчих функцій на основі права, з метою забезпечення безпеки своєї (людини), суспільної (громади) та державної (всеукраїнської). Для цього козаки розробили і впровадили своєрідний військовий статут, який врегулював: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади і управління), порядок володіння і користування землею, спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, підстави і порядок відповідальності за злочини і заподіяну шкоду тощо. У кримінально-правовій практиці для злочинців, поряд із смертною карою широко застосовували «жорстке» покарання (залишення без їжі; біля позорного стовпа; відправлення на попереднє місце проживання) чи «погодження дівчини вийти заміж» за цього злочинця з метою його виправлення [10, с.77-78].

У протидії злочинності козаки жорстко дотримувались принципу рівності всіх перед законом, невідворотності покарання за скоєні злочини. Про це свідчить відомий в історії факт, коли в 1598 р. частина козаків всупереч рішенню козацької старшини утекла з війська, під час походу на татар. Повернувшись на Дніпро, у кіш (місце постійного перебування), вони «позабирали й пограбили наші човни, наші «борошна», нашу казну». За ці злочини козаки після повернення з походу «скарари... кількох бунтівників дійсно найголовніших», що на їх розсуд «військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля» [11, с.241-243].

Активні протидії запорозьких козаків

проти загарбників - турків і татар, а також їх повстання у 1625, 1630-1631, 1635, 1637-1638 роках проти свавілля поляків, згуртували всі верства населення: міщан, духовенство й козацтво. В цей період «козацький стяг, – писав Яків Шульгін, – таким робом, став стягом усього південно руського народу, і боротьба, що велась козаками з Річчю Посполитою, помалу стала боротьбою не за інтереси самого козацького стану, але за всю Русь (Україну - Авт.) за віру і народність»¹. Цей всеукраїнський процес викликав значні зміни у соціально-економічному й політичному розвитку України. Землі польських магнатів, заможної шляхти і католицької церкви переходили в розпорядження новоствореної старшинської адміністрації. Зразками нового державного апарату, що створювалися в Україні, стали традиційні військові й адміністративні органи Запорізької Січі. Найвищим органом влади в середині XVI ст., на визвольній території України від поляків, вважалась Військова (Генеральна) рада, яка розв'язувала найважливіші політичні, військові і господарські питання. Судочинство здійснювалось Генеральним Судом. Правовою основою вирішення всіх питань було, так зване «Козацьке право».

На чолі Військової ради був гетьман, обраний цією радою. У нього концентрувалася необмежена влада. Він керував військом і мав право переглядати рішення Генерального Суду. З метою забезпечення рівноправних стосунків із іншими державами (зовнішня безпека), гетьман від імені Української держави здійснював дипломатичні відносини. На Україну прибували послы Росії, Сміградського князівства, Молдавії, Валахії, Туреччини, Кримського ханства та інші. Активна дипломатична діяльність покращувала міжнародне становище України і дозволяла убезпечити державу від зовнішніх вторг-

¹ Шульгін Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і близьких років. - Львів, 1898. -С.3. –Цит. за: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. -К.: Вища школа, 1994. -539 с.

нень, а це сприяло стабільному розвитку і процвітанню. Таким чином, аналізуючи історико-правові джерела, можна дійти висновку, що в другій половині XVI ст. в Україні починає відроджуватись ідея державності, і в порівняно самостійній (в політичному аспекті) території України відроджуються ідеї самовизначення, централізації влади, забезпечення свого безпечного існування. Процесу прискорення централізації влади на українських землях сприяла зовнішньополітична боротьба проти іноземних поневолювачів, тобто нагальна потреба збереження безпечного існування всього українського суспільства.

Можна стверджувати, що в процесі подолання феодальної роздробленості в XIV-XVI ст. відбулось формування української народності. І це проходило в період жорстокого протистояння українців проти монголо-татарської навали, татаро-турецької, литовської, польської і угорської феодальної агресії. В цьому протистоянні згуртовувалась єдність всіх земель поневоленої України. Але така національна ідея отримала жорсткий супровід з боку Польщі та Московії.

В 30-40-х роках XVII ст. набули спроби польських і російських урядовців розмежувати власні українські землі. Відстоюючи національні інтереси і свою територію, український народ напередодні великої Визвольної війни проти Польщі чітко встановив свій східний кордон, який розмежовував Україну і «Московію». Ця межа протягом XVII ст. бралася до уваги обома сторонами при вирішенні різних прикордонних справ (видачі злочинців, селян-утікачів тощо) [12, с.18-19, 187]. Кордони в інших регіонах України встановити сьогодні немає можливості через відсутність точних історико-правових джерел.

Таким чином ми бачимо, що на протязі століть на території колишньої Київської Русі поступово складались такі елементи нації, як: мова, територія, культурна спільність, економічні зв'язки, а також суттєві спільності психологічного складу, тобто,

відбувався процес формування української народності, як об'єктивно сформованої спільності людей, що передувала утворенню української нації. Саме в цей період з козацького середовища народжується нова провідна верства, нова національна аристократія, нова інтелігенція, яка взяла на себе й утвердження власної держави і розвиток освіти, спорудження та реконструкцію храмів, будівництво громадських споруд, опікування мистецтвом.

Підводячи підсумок цього періоду розвитку Української державності, можна зазначити, що це своєрідний, часом визначний, а часом і трагічний шлях, що не має аналогів не тільки в європейському розвитку країн, але й у всьому світі. Період другої половини XIV - першої половини XVII ст. з огляду забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства характеризується тим, що:

1) соціально-політичний лад в Україні в період подолання феодальної роздрібненості визначається подальшим поглибленням класових суперечностей та класової боротьби;

2) українські землі підпадають під владу держав з досить агресивно налаштованими урядами з прагненням підкорення своїй владі українців і України;

3) розгортається боротьба українського народу, на чолі з козацтвом, проти ствердження влади іноземних поневолювачів і посилення політично-правового та релігійного поневолення;

4) починає формуватися український народ з почуттям національної свідомості, гідності, самобутніми культурними витоками;

5) на всіх історичних етапах гетьманського правління фактично відсутня продумана програма з національного питання і пов'язаного з цим захисту національних інтересів, які б повною мірою передбачали незалежний статус і розвиток корінної спільності;

6) вироблення протягом значного часу і усвідомлення автономним населенням основ і традицій демократичного способу життя (самоуправління міст, система виборності у

козаків і великих містах тощо) значно відрізняли українців від суспільно-політичних устроїв держав з тоталітарним режимом;

7) починають закріплюватися в правових нормах, кодексах, звичаєвому праві, рішеннях суддів основи захисту прав і свобод людини, суспільства (основної маси етносу), держави. Ці норми поступово законодавчо закріплювались по всій території України;

8) князівська (феодальна) влада, визнаючи соціальний характер національної безпеки в цілому та окремих її сфер, не спромоглася проникнути в аспекти соціально-політичної природи феномену «безпеки». Тому національна безпека розглядалася переважно як зовнішня безпека держави від ворогів і внутрішня безпека суспільства від загроз природного походження, або людини по відношенню до іншої людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11-ти т., 12 кн./ Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. –К.: «Наукова думка», 1991. -Т.4. -1993. -544 с.

2. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. -Т.1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Книга друга. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII - перша половина XVII ст.) /Ред. кол. В.О. Голобуцький (відпов. редактор), С.З. Заремба (відпов. секретар), Я.Д. Ісаєвич, П.В. Михайлина. –К.: «Наукова думка», 1979. -344 с.

3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. -К.: Вища школа, 1994. -539 с.

4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. -Т.1 (до половини XVII ст.). -К.: Глобус, 1992. -238 с.

5. Грушевський М.С. Історія України - Руси: В 11-ти т., 12 кн. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. –К.: «Наукова думка», 1991. -Т.6. -1995. -680с.

6. История государства и права Украин-

скої ССР: В 3-х т. /Ред.: Б.М. Бабий (гл. ред.) и др. -К.: «Наукова думка», 1987. –Т.1. /Авт. Тома Б.М. Бабий, В.Д. Гончаренко, И.А. Греков и др. -317 с.

7. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. –К.: Вид-во Київського університету, 1968. -170 с.

8. Грушевський М.С. Історія України - Руси: В 11-ти т., 12 кн. /Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. –К.: «Наукова думка», 1991. -Т.5. -1994. -704 с.

9. Ткач А.П. Нариси з історії держави і права Української РСР: Вип.1 /Мін-тво ви-

щої і середньої спец. освіти УРСР. -К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1961. -75 с.

10. Грозовський І. Козацьке право // Право України. -1997. -№ 6. -С.76-80.

11. Грушевський М.С. Історія України - Руси: В 11-ти т., 12 кн. /Ред. кол.: П.С.Сохань (голова) та ін. -Т.7. Козацькі часи - до року 1625. –К.: «Наукова думка», 1995. -628 с.

12. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. –К.: Основи, 1996. -222 с.

Нікітін Ю.В. Зародження козацтва та його вплив на становлення внутрішньої безпеки України // Форум права. -2008. -№ 1. –С.322-327 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08njbvbi.pdf>

Проводиться аналіз зародження механізму «забезпечення безпеки» на теренах Київської Русі; обґрунтовується взаємозв'язок між системою забезпечення безпеки козацтвом та сучасною системою внутрішньої безпеки суспільства..

***

Никитин Ю.В. Зарождение казачества и его влияние на становление внутренней безопасности Украины

Проводится анализ зарождения механизма «обеспечение безопасности» на территории Киевской Руси; обосновывается взаимосвязь между системой обеспечения безопасности казачеством и современной системой внутренней безопасности общества.

***

Nikitin JU.V. Origin of Cossacks and its influence on becoming of internal safety of Ukraine

The analysis of origin of the mechanism «safety» on districts of the Kiev Russia will be carried out; the interrelation between system of a safety Cossacks and modern system of internal safety of a society is proved.